

Розвиток психологічної компетентності вчителя початкової школи

Олександр КОЧЕРГА

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти, заступник директора Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої країни надзвичайно актуалізується питання виховання та навчання дітей в умовах, що постійно змінюються. Його неможливо успішно реалізувати без належної психологізації методичного супроводу навчання учнів. Очевидно, що ці процеси необхідно розпочинати з початкової школи. У цьому контексті важливим є утвердження освітньої парадигми, що характеризується орієнтованістю на кожную особистість, розкриття її задатків і можливостей, спрямованістю на захист інтересів дитини, уникнення усередненості та рецептурності у навчанні.

Дослідження науковців лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України засвідчують, що в другій половині ХХ століття працівники сфери «людина-людина», а до них належать педагоги, вихователі, психологи, медичні працівники, управлінці, юристи та ін., відчують дефіцит професійних знань, накопичених в науковій та практичній психології. З огляду на це відбувається зниження ефективності вирішення суспільно важливих завдань традиційними способами [6, с. 161-227].

Одним зі стратегічних завдань реформування освітньої галузі, визначених Національною доктриною розвитку освіти України [4], є впровадження мобільної системи підвищення професіоналізму педагогів, спрямованої на розвиток інтелектуального потенціалу, психологічної компетентності, здатності до ефективної педагогічної діяльності.

Для розуміння означеного питання важливо з'ясувати зміст понять «компетентність» та «компетенція». Поняття *компетенції* вперше активно почали використовувати фахівці в галузі управління бізнесу. Психолог Девід Мак-Клелланд (David C. McClelland), який з кінця 60-х років минулого століття працював у Гарвардському університеті, обґрунтував визначення компетенцій як деяких факторів, що впливають на ефективність професійної діяльності. У 1973 р. він написав статтю, опубліковану в журналі «*American Psychologist*») під назвою «Тестування компетентності, а не інтелекту».

Суть методології, запропонованої Девідом Мак-Клелландом, полягала у порівнянні більш успішних співробітників з менш успішними для визначення факторів ефективності діяльності, щоб зрозуміти, які саме психологічні особливості та особливості поведінки забезпечують успіх в певній професійній діяльності. Однак широку популярність підхід,

заснований на компетенціях, отримав після публікації книжки американського біхевіориста Р.Бояціса (Boyatzis, 1982) «Компетентний менеджер: модель ефективної діяльності» [12].

Отже, розглянемо наявні визначення поняття «компетенція», яке розуміють як:

1. Компоненти поведінки на відміну від особистісних інтелектуальних особливостей (McClelland, 1973) /¹³, с. 337-3397;

2. Форми поведінки, що більш характерні для кращих співробітників, ніж для посередніх (Klein, 1996) [7, с. 234];

3. Опис поведінки (способу дій) співробітників, необхідної для досягнення цілей компанії та відповідного її корпоративній культурі (Intagliata J., Ulrich D., & Smallwood N., 2000) [11, с. 127].

Якщо проаналізувати визначення цього поняття в сучасній літературі, то виходить, що *компетенція* - це будь-яка якість індивіда, що впливає на ефективність його діяльності [1, с. 408-409]. Але ж, за великим рахунком, самі різні якості людини впливають на ефективність її діяльності: і знання, і навички та здібності, і мотивація та переконання, цінності і темперамент, гострота зору та особливості поведінки тощо.

Чи можна назвати наведені характеристики окремими якістьми індивіда або навіть сукупністю окремих якостей? Нам видається, що - ні. На наш погляд, *компетенція* - це насамперед опис бажаного для організації поведінки індивіда. Природно, що поведінка людини багато в чому залежить від неї самої, від її індивідуальних особливостей, але компетенції - це не просто їх сукупність.

Компетентність у перекладі з латинської *competentia* означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід. *Компетентність* - спроможність кваліфіковано провадити

діяльність, виконувати роботу або завдання [5, с. 188-189]. *Компетенція* - об'єктивний, рівневий опис ділових якостей, необхідних для успішного виконання роботи. *Компетенція* - одна з описових характеристик, що слугує для визначення ступеня відповідності співробітника поставленим завданням [9, с. 236-237]. Найчастіше компетенція - це номінальна шкала, за якою виявляється наявність або відсутність потрібної для роботи складової, а не ступінь її вираженості.

Сучасному вчителю недостатньо володіти лише своїм предметом, необхідно знати особливості його засвоєння учнями, формувати в них потребу в оволодінні метазнаннями (знаннями про знання) та ін. [8, с. 246]. Отже, зміст професійної компетентності вчителя охоплює сформованість як предметних, так і методичних знань, а також професійних (знання про основні напрями й зміст праці вчителя, сутність та особливості професійно-педагогічної діяльності, розвиток педагогічної і психологічної наук, професійну підготовку тощо). Особливо важливою на сучасному етапі розвитку освіти постає проблема психологізації методики навчання і виховання. Отже, побудова моделі психологічної компетентності педагога має спиратися на засади, що дозволяють успішно вирішувати професійні задачі. Психологічна компетентність педагога - це наявність основ знань із загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології та психофізіології і досвіду (набутого під час педагогічної практики, власної професійної діяльності та підвищенні кваліфікації!), необхідних для ефективної педагогічної роботи.

Для здійснення навчально-виховного процесу вчитель має володіти *глибокими знаннями психіки школяра, розумінням його психічних станів, уміннями добирати для уроків і заходів інформацію, контролювати свою діяльність і поведінку, а також індивідуальними психічними та фізіологічними властивостями*, що забезпечують ефективне формування професійної компетентності, входження в професію під час професійної підготовки й практичної діяльності, успішне виконання професійних функцій.

З іншого погляду, психологічна компетентність педагога спирається на те, що психологічна складова педагогічної діяльності охоплює міжособистісне оцінювання, стереотипізацію, класифікацію, порівняння, зіставлення, аналіз, рефлексію. На основі цього формується образ іншої людини, відбувається розуміння головних детермінант її поведінки і стосунків. Особливу увагу варто приділяти методам розвитку проникливості, що ґрунтуються на фіксації та інтерпретації неконтрольованих або слабо контрольованих форм поведінки й різних індикаторів, які відображають зовнішній вигляд людини, її експресію, характеристики мови, звички, симпатії тощо. Означені підходи щодо розуміння психологічної компетентності педагога характеризують різні її сторони (це дуже нагадує кількість теорій особистості в сучасній психології, яких нараховується 56).

Водночас існують структури психологічної компетентності педагогів на різних рівнях освітньої системи. Зокрема, дослідження психологів вказують на те, що психологічна культура вчителя початкової школи є інтегративною особистісно-професійною якістю, розвиток якої в процесі його педагогічної діяльності зумовлюється дією детермінуючих факторів, серед яких найважливішими є: розуміння рушійних сил особистісного розвитку учня; потреба у психологічній культурі як необхідній складовій професійної компетентності; зовнішні соціально-психологічні та внутрішні особистісні передумови, що сприяють становленню психологічної культури.

На підставі теоретичного аналізу ідей та психологічних концепцій відомих дослідників (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, І.А. Зязюн, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.Д. Шадріков) та визначення змісту психологічної культури вчителя (І.Д. Бех, В.І. Войтко, О.В. Проскура, В.В. Рибалка, Р.І. Скульський, Н.В. Чепелева) представлено і детально розкрито концептуальну структурно-функціональну модель розвитку психологічної культури вчителя початкової школи в єдності трьох вимірів: змістовно-особистісного, діяльнісного та генетично-вікового [10].

До **змістовно-особистісного виміру** належать види психологічної компетентності, що відповідають достатньо розвиненим підструктурам особистості вчителя:

- культура спілкування (комунікативна культура), що відповідає підструктурі здатності до міжособистісного спілкування; мотиваційна культура - особистісно-розвивальній спрямованості;
- характерологічна культура, що відповідає підструктурі характеру;
- рефлексивна культура, що кореспондує з високорозвиненою підструктурою самосвідомості з її центральною складовою - психологічною рефлексією поведінки;
- психологічна компетентність, або культура психологічного досвіду - як результат ефективного засвоєння і використання психологічних знань, умінь та навичок;
- інтелектуальна культура, тобто розвинені психічні процеси (психологічне сприймання, увага, пам'ять, мислення, уява);
- психофізіологічна культура, або здатність виховувати у професійній діяльності тип темпераменту, вік, стать, антропологічні ознаки учнів, учителів, свої власні.

Діяльнісний вимір психологічної компетентності вчителя початкової школи охоплює такі компоненти:

- гуманістично-мотиваційний,
- когнітивно-психологічний,
- цілеособистісний (якість людини як фахівця),
- творчо-результативний,
- емотивно-естетичний.

До **генетично-вікового виміру** психологічної компетентності належить характеристика рівня

розвитку всіх означених базових якостей і компонентів в ході професійного становлення вчителя початкових класів.

Психологічна компетентність педагога обумовлена **соціогенними і внутрішньоособистісними детермінантами розвитку** психологічної культури.

Соціогенні - визначаються суспільною потребою, необхідністю психологічної підготовки вчителя до розвитку особистості учня і виступають у формі настановлень доктрини освіти, концепцій і програм спеціальної особистісно орієнтованої професійної підготовки та перепідготовки педагогів.

Внутрішньоособистісні, а фактично самодетермінанти - зумовлені розвитком і саморозвитком особистості вчителя в умовах особистісно спрямованої педагогічної діяльності, спеціальної підготовки та самопідготовки до неї і виступають як:

- **екзодетермінанти** (зовнішні); (засвоєні і здійснювані мотиви професійної діяльності, а також психологічні знання, вміння, навички) чітко усвідомлені професійні потреби та мотиви, фаховий інтерес до психологопедагогічних знань, ідеали, прагнення до професійного психолого-педагогічного вдосконалення, переконання у необхідності й важливості психологічних знань, навичок та вмінь для успішного педагогічного практикування, самопізнання й саморозвитку, вміння опрацювати і творчо адаптувати нову наукову інформацію з педагогічної та вікової психології;

- **онтодетермінанти** (індивідуальні); (здатність до міжособистісного спілкування та психологічного інтелекту) інтелектуальна здатність до бачення, постановки й розв'язання проблем особистісного зростання учня, психологічне мислення педагога початкової школи, усвідомлення значущості науково-психологічних знань як особистісного атрибуту для подальшої психолого-педагогічної діяльності та самоосвіти;

- **ендодетермінанти** (всередині); (характер, рефлексія, психофізіологічна база) такі характерологічні показники, як наполегливість, цілеспрямованість, винахідливість, а також здатність до адекватного усвідомлення якостей власної особистості, її самопізнання, самооцінки, самовдосконалення.

Отже, взаємозв'язок між соціогенними і внутрішньоособистісними детермінантами розвитку психологічної компетентності та їх дія відбувається у формі певної організації професійної підготовки і перепідготовки вчителя та його безпосередньої психолого-педагогічної діяльності з розвитку особистості учня та власної.

На основі досліджень психологічних звернень учителів початкових класів на курсах підвищення кваліфікації було створено психологічний глосарій **вчителя початкових класів**.

Сучасні педагогічні системи спрямовані на забезпечення гармонізації відносин між учнем і довкіллям, оскільки одним із основних показників якості життя дитини є її здоров'я, педагогіка майбутнього

має виконувати здоров'язбережувальну функцію. Темп життя і навчальні навантаження учня початкової школи збільшуються, тоді як показники здоров'я знижуються. Отже, учитель має створити і підтримувати комфортну психологічну атмосферу в класі. Тому для ефективної педагогічної роботи важливо знати психологічні особливості дитини, що дозволить педагогу створити оптимальні умови для розбудови ефективного розвивального середовища в початковій школі.

Запропонований **глосарій і коментар** до нього створено з урахуванням особливостей розвитку сучасної дитини й організації навчального процесу в умовах початкової школи.

Вік - часові характеристики розвитку індивіда в онтогенезі, а також на окремих стадіях (періодах) його життя:

- **вік пренатальний** - утробний розвиток плоду від зародка до моменту народження;
- **вік новонародженості** - період розвитку від народження до першого місяця життя. Характеризується найінтенсивнішим ростом організму;
- **вік немовляти** - період від одного місяця до року. Період найінтенсивніших змін у психіці дитини;
- **вік ранній** - період розвитку дитини від одного до трьох років, який характеризується помітними анатомо-фізіологічними і психічними змінами;
- **вік дошкільний** - етап психічного розвитку дитини від трьох до шести-семи років. У ньому виокремлюють такі періоди: молодший (від трьох до чотирьох років), середній (від чотирьох до п'яти років) і старший (від п'яти до шести-семи років). Характеризується інтенсивним розвитком дитячих потреб. Серед них найважливішими є: потреба в спілкуванні, за допомогою якої засвоюється соціальний досвід; потреба в зовнішніх враженнях, через яку формуються пізнавальні здібності; потреба в рухах, що зумовлює оволодіння цілою системою різноманітних навичок і вмінь;
- **вік молодший шкільний** - період психічного розвитку дитини від шести-семи до 10 років, пов'язаний з навчанням у початкових (1-4) класах. Найважливішою подією цього періоду є зміна соціальної позиції дитини: дошкільник стає школярем, у нього поєднуються особливості дошкільного дитинства і школяра.

Вікова сенситивність (чутливість) - властиве певному віковому періоду оптимальне поєднання умов для розвитку певних психічних властивостей і процесів. Передчасне або запізнале відносно періоду вікової сенситивності навчання може виявитися недостатньо ефективним, що негативно позначається на розвитку психіки. Розвиваючи чутливість психофізіологічних систем учня, вчитель розширює діапазон їх дії, урізноманітнюючи можливості налаштування всіх психічних систем [2, с. 71-74].

Сім'я - мала соціальна група суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі та сімейних зв'язках,

тобто відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом (функції сім'ї важливі для нормального розвитку дитини: *виховна, емоційна, духовного спілкування, порушення функцій родини*).

Психологія першого вчителя - діяльність педагога в процесі навчання (чуття самого себе і міри власних дій як першого вчителя), взаємодія з учнем, класом (чуття дитини).

Страх - негативний емоційний стан, що з'являється у людини при виникненні уявної або реальної загрози для життя чи життєвого благополуччя.

Неврози - функціональні нервово-психічні розлади, які виникають і розвиваються внаслідок тривалого впливу різних (біологічних і соціально-психологічних) психотравмуючих факторів, емоційного або розумового перевантаження.

Темперамент - відносно стійке закономірне співвідношення індивідуально-психологічних особливостей людини, що характеризує динамічну сторону її психічної діяльності і поведінки.

Психологія навчального процесу - психологічні закономірності управління процесом учіння школярів і всебічного розвитку їх особистості в процесі навчання.

Гіпокінезія - природне чи штучно створене зниження рухової активності, що зумовлює порушення різних функцій в організмі (опорно-рухового апарату, кровообігу, дихання та ін.), зменшення сили скорочення м'язів.

Мислення - процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях (під час або внаслідок її аналізу і синтезу).

Почуття - специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає та змінює відповідно до своїх потреб.

Уява - психічний процес, що виявляється у створенні людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає у даний момент.

Представлений підхід до розуміння психологічної компетентності педагога дає можливість означити шляхи розбудови розвивального середовища в початковій школі на засадах урахування природних можливостей дитини. Отже, є реальна можливість у створенні оптимальної комплексної природновідповідної програми дій учителя початкових класів у розкритті творчих можливостей учнів початкової школи. Водночас потребує подальших досліджень проблема природних можливостей психофізіологічних механізмів підвищення чутливості до дій учнів початкової школи [3, с. 22-28]. Саме вони, на наш погляд, є потужним, додатковим і керованим джерелом (на основі психофізіологічних закономірностей чутливості людини) зусиль вчителя у розбудові розвивального середовища в початковій школі.

Література

1. *Енциклопедія освіти*. - К: Юрінком Інтер, 2008. - С. 408-409.
2. *Кочерга О.В.* Сенситивність як психофізіологічний стан людини / О.В. Кочерга // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. 36. наук, праць. - К: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. - №17.-С. 71-74.
3. *Кочерга О.В.* Сенситивний стан і професійна компетентність педагога / О.В. Кочерга // Проектування розвитку та психолого-педагогічний супровід обдарованої особистості: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22-23 березня 2012 року, м. Бучач. - ТОВ «Інформаційні системи», 2012. - С. 22-28.
4. *Національна доктрина розвитку освіти України*. - Інфодиск «Законодавство України». - 2007. - №2.
5. *Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів*. - Х: Прапор, 2009. - С. 188-189.
6. *Психофізіологічне забезпечення становлення фахівця у професіях типу «людина-людина»*. - К, 2012. - С. 161-227.
7. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж.Равен. - М.: Когито-Центр, 2002. - С. 234.
8. *Робинсон К.* Образование против таланта / Кен Робинсон. - М., 2013.-С.246.
9. *Сліпушко ОМ.* Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові / Оксана Миколаївна Сліпушко. - К: Видавництво «Криниця», 1999. - С. 236-237.
10. *Созонюк О.С.* Детермінанти розвитку психологічної культури вчителя початкової школи: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / О.С. Созонюк: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. - Рівне, 2002. - 20 с.
11. *Спенсер Л.М.* Компетенции на работе. Модель максимальной эффективности работы / Лайл М. Спенсер-мл. и Сайн М. Спенсер: пер. с англ. - М.: HIPPO, 2005. - С. 127.
12. *Boyatzis R.E.* The competent manager: A model for effective performance / R.E. Boyatzis. - New York: Wiley. - 1982.-308 p.
13. *McClelland D.* Identifying competencies with behavioural event interviews. / D.McClelland // Psychological Science, 9(5), 1998, pp. 331 - 339 [Електрон, ресурс]. - Режим доступу: http://www.interviewedge.com/articles/m_art_196.htm

Олександр КОЧЕРГА

Розвиток психологічної компетентності вчителя початкової школи

У статті розглянуто поняття компетенції та компетентності педагога. Представлено аналіз психологічної компетентності вихователя дошкільного навчального закладу та вчителя початкових класів. Розроблено глосарій психологічної компетентності вчителя початкових класів з опертям на психологічні запити вчителів початкових класів під час проходження ними курсів підвищення кваліфікації в Інституті післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. Обґрунтовано

важливість психологічної компетентності вчителя початкових класів для створення умов розвивального середовища в початковій школі.

Ключові слова: компетенція, компетентність, діяльність, психофізіологічні системи, психологічна компетентність вчителя початкових класів, розвивальне середовище.

Александр КОЧЕРГА

Развитие психологической компетентности учителя начальной школы

В статье рассматривается понятие компетенции и компетентности педагога. Представлен анализ психологической компетентности воспитателя дошкольного учебного заведения и учителя начальных классов. Разработан глоссарий психологической компетентности учителя начальных классов с опорой на психологические запросы учителей начальных классов при прохождении ими курсов повышения квалификации в Институте последипломного образования Киевского университета имени Бориса Гринченко. Обоснована важность психологической компетентности учителя начальных классов для создания условий развивающей среды в начальной школе.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, деятельность, психофизиологические системы, психологическая компетентность учителя начальных классов, развивающая среда.

Oleksandr KOCHERGA

The development of psychological competence of a teacher of primary school

The article considers the notion of competence and competency of a teacher. The analysis of psychological competence of a kindergarten tutor and a primary school teacher is presented. The glossary of psychological competence of a primary school teacher based on the psychological needs of primary school teachers during their training courses at the In-Service Teacher Training Institute of Boris Hrinchenko Kyiv University was created. The author determines the importance of psychological competence of primary school teachers to create conditions for developmental environment at primary school.

Keywords: competence, competency, activity, psychological systems, psychological competence of a primary school teacher, developmental environment.